

Bible českých exulantů a tajných nekatolíků v 18. století

Zdeněk R. Nešpor*

Český tajný nekatolicismus 18. století může být oprávněně nazýván „nábožensvím knihy“, protože bez existence písemně fixovaných a (v zahraničí) tištěných náboženských textů by vůbec nemohl existovat, byť se množství jeho stoupců postupně snižovalo. Zatímco v předcházejícím století měly pro jeho udržení větší význam cesty zahraničních misionářů, predikantů často disponujících teologickým školením, pokud se ještě něco takového objevovalo později, pravidlem šlo spíše o neordinované kolportéry zakázané náboženské literatury.¹ S jistou nadsázkou řečeno, „téměř každé stavení má svou Bibli nebo alespoň Nový zákon, modlitby a kancionál. Výjimkou nejsou ani selské knihovny o 7, 10 i více svazcích – zjev, tuším, jinde v Evropě tou dobou nevidaný“.² Podobně tomu ostatně bylo v případě náboženského života emigrantů roztroušených v okolních zemích, pro které tytéž knihy představovaly významný věroučný pramen i možnost vzájemného spojení.³

Významu knih pro udržování tajného nekatolictví si byli dobře vědomi architekti státní a církevní rekatolizační politiky. V 18. století se proto boj proti „kacířství“ zaměřil právě na pronásledování, případně vyměňování a opravování nekatolických knih. Známý patent Karla VI. z 10. prosince

* Tato studie je výstupem grantu GA ČR č. 404/04/0980 „Tajní nekatolíci v českých zemích v 18. století z perspektivy historického a historicko-antropologického studia“. Autor za tuto podporu děkuje.

- 1 Ilja Burian, „Vývoj církevní organizace evangelíků za protireformace“, in: Amedeo Molnár – Josef Smolík (eds.), *Čeští evangelíci a Toleranční patent*, Praha: ÚCN – Kalich 1982, 109; Gustav A. Skalský, *Z dějin české emigrace XVIII. století I*, Chotěboř: Evangelická matice 1911, 59, 303. Vlivu knižní produkce, distribuce a recepce na tajné nekatolíky v tomto období se věnovala zejm. Marie-Elisabeth Ducreuxová, „Čtení a vztah ke knihám u podezřelých z kacířství v Čechách 18. století“, *Acta Universitatis Carolinae – HUCP* 32, 1992, 51-80; ead., „Knihy a kacířství, způsob četby a knižní politika v Čechách 18. století“, *Literární archiv PNP* 27, 1994, 61-87.
- 2 Ivo Kořán, „Židovská sekta na Bydžovsku v polovině 18. století“, *Český časopis historický* 96, 1998, 84.
- 3 Viz např. Jan Blahoslav Čapek, *Záření ducha a slova: Literární stati a studie československé*, Praha: J. R. Vilímek 1948, 133; Ferdinand Hrejsa, „Čeští exulanti od 16. stol., zvláště na Žitavsku“, in: Antonín Frinta – Hugo Rokyta (eds.), *Žitavsko v českých dějinách*, Praha: Orbis 1947, 138-139.

1717 nařizoval v návaznosti na josefinský trestní zákoník stíhání protestantských emisarů a zabavování jimi šířených knih, přičemž o čtyři roky později byl ještě zpřísněn (15. března 1721) a každoročně obnovován až do poloviny čtyřicátých let 18. století. Aby „zlá věc v tomto království vším možným způsobem přetřhnutá [byla] a římská katolická samospasitelná víra čistě zachovaná byla“, hrozil tento patent dovozcům a kolportérům nekatolické literatury konfiskací zboží a hrdelními tresty,⁴ zatímco případné udavače podněcoval přiznáním odměny.⁵ Vedle negativní protiknižní politiky, jejímž výrazem bylo vydávání Koniášova *Klíče*, naposledy pod jiným názvem v roce 1770 (obr. 1),⁶ a tolik diskutované pálení knih, se však uplatňovala i pozitivní katolická knižní politika. Nekatolické knihy měly být nejen opravovány, případně zabavovány a ničeny, měly být také nahrazovány dobrou katolickou četbou, k čemuž sloužilo mimo jiné Dědictví svatováclavské, vydavatelský podnik založený roku 1669. Kniha, respektive lidová četba náboženské literatury, se tak i na katolické straně stala důležitým misijním a nábožensko-výchovným prostředkem, v Čechách (a v Bavorsku) zřejmě téměř o sto let dříve, než k tomu došlo v ostatních katolických zemích.⁷ V boji prostřednictvím knihy se dokonce objevila i jistá „katolická diverze“, jež měla implicitně působit na konverze tajníků nekatolíků.

Jde o polemiku *Kdo lepší číňj?*⁸ z první poloviny šedesátých let, vydanou bez uvedení jména autora a místa vydání, která nicméně svým formátem i tiskařským provedením vypadá jako pašovaný exulantský tisk.⁹ Právě proto jsou v knížce častěji citovány i Lutherovy nebo třeba Třanovského žalmy,¹⁰ stejně jako konkrétní pasáže z luterských katechismů a dal-

4 Trest smrti pro nekatolické náboženské učitele, jejich přísluhovače a pořadatele zakázaných schůzek stanovoval již 18. článek josefinského hrdelního řádu z let 1707-1708; Jindřich Francek, *Zločin a trest v českých dějinách*, Praha: Knižní klub – Rybka Publishers 1999, 241-243; Rudolf Zuber, *Osudy moravské církve v 18. století II*, Olomouc: Matice cyrilometodějská 2003, 393, 412.

5 Cit. dle Jiří Mikulec, *Pobělohorská rekatolizace v českých zemích*, Praha: SPN 1992, 44-45; srov. též Peter Karl Jaksch, *Gesetzlexikon im Geistlichen, Religions- und Toleranzsache ... für das Königreich Böhmen...* V, Prag: J. Spurny 1828, 49-52; *Index Bohemicorum Librorum Prohibitorum, et Corrigenorum Ordine Alphabeti...* Vetero-Pragae: J. C. Hraba 1770, B6-D2.

6 *Index*.

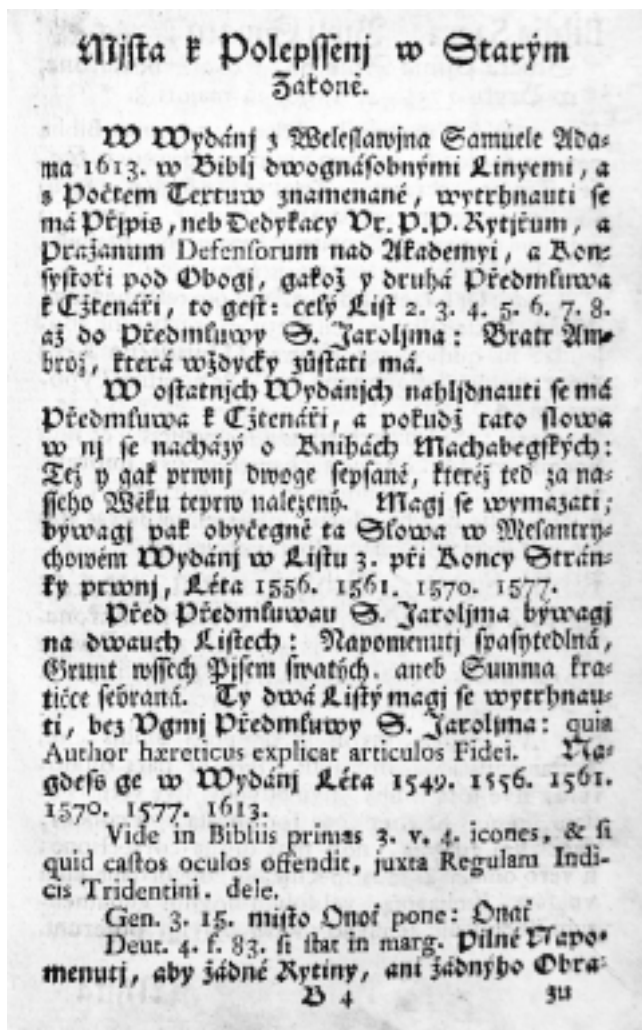
7 Martin Svatoš, „Kontrola četby a distribuce náboženských knih při lidových misiích a misijní knížky v 18. století“, in: Ivana Čornejová (ed.), *Úloha církevních řádů při pobělohorské rekatolizaci*, Praha: Scriptorium 2003, 370. Ke katolické knižní politice v 18. století kromě této studie srov. M.-E. Ducreuxová, „Čtení a vztah ke knihám...“, 59-63; ead., „Kniha a kacířství...“, 69-72.

8 *Kdož lepší číňj? Minister Lutheranský aneb Kněz Katolický?*, [s.l.]: [s.n.] 1764.

9 Kniha tak je i katalogizována, např. v Knihovně ETF UK, sg. I T 33.

10 *Kdož lepší číňj?*, např. 5a-6.

ší náboženské literatury. Tato provenience je však falešná, rozhovory „nemocného Čecha“ napřed s luterským pastorem a potom s katolickým knězem totiž mají jednoznačně ukázat primát katolické víry v soteriologických otázkách. Katechumen se nakonec obrací k římské víře:

Obr. 1 Místa k opravě Starého zákona v Koniášově *Indexu*

Začátek Koniášova návodu na opravování textu Starého zákona v utrakvistických/protestantských vydáních podle *Indexu* z r. 1770, poslední verze jeho *Klíče*.

„Bludil jsem doposawád, mezy Kalwjny narozený, mezy Lutheraný wichowaný ... Proto prosym wás C. P. Otče! [= obrací se na katolického kněze] račte my náležite, a nakrátce prawdu wyswetliti.“¹¹ Jde patrně o jediný český spisek tohoto druhu, zdánlivě nekatolické provenience, který měl mezi tajnými nekatolíky působit propagandisticky ve smyslu jejich skryté rekatolizace! Význam a sociální ohlas tohoto díla, nepochybně kolportovaného obdobně jako další zakázané spisy, sice nelze přeceňovat, zůstal asi omezen na (nemnohé) tajné nekatolíky, přesto však jde o knihu v intencích interkonfesního boje o lidové vrstvy v 18. století vskutku výjimečnou.

Zásadní význam knihy a lidové náboženské četby v 18. století však dosud poněkud překvapivě vyvolal jen nedostatečnou odbornou pozornost. Souvisí to jak s aprioristickými ideologickými východisky, tak s metodickým přístupem dřívějších badatelů. Pokud jde o barokní katolickou náboženskou literaturu, s výjimkou několika vrcholných představitelů byla přes několik protichůdných vln ve 20. století dlouho v osvícensko-obrozeném duchu pokládána za jazykově a myšlenkově upadlou, a podobně tomu bylo i v případě literární produkce nekatolických exulantů. V obou případech se tyto soudy, zakonzervované pozitivistickou literární vědou přelomu 19. a 20. století, začínají výrazněji měnit až v posledních letech.¹² Vedle toho zůstal především výzkum české nekatolické literatury 18. století omezen veskrze jen na knihovědné a literárně historické bádání, nutně se opírající právě o „metody protivníků“, o Koniášův *Klíč*. Ten sice na jednu stranu mohl, a při absenci jiných adekvátních pramenů dokonce musel sloužit jako základní zdroj československého knihopisu, nicméně samozřejmě neevidoval rozšíření jednotlivých knih, nýbrž jen jejich tituly. Dokonce i poslední vydání *Klíče* tak mezi zakázanými (případně opravitelnými) knihami evidovalo většinou české předbělohorské tisky,¹³ ačkoli to neodpovídalo skutečnému rozšíření výtisků. Dosud zpracované výkazy zabavených knih a podobné prameny totiž svědčí o tom, že v 18. století již převažovaly pobělohorské emigrantské tisky, které tak výrazněji (mnohdy v pietistickém duchu) ovlivňovaly lidovou nekatolickou zbožnost, zatímco starší domácí knihy se z jejich četby logicky vytrácely v důsledku poškození, zabavení, ztrát atd.¹⁴ Podle zjištění P. Šorma, jemuž se podařilo

11 *Ibid.*, 23a.

12 Barokní katolické literatuře se věnoval např. *Literární archiv* 27, 1994; k novému hodnocení exulantské literární tvorby viz zejm. Jan Malura – Pavel Kosek (eds.), *Čistý plamen lásky: Výbor z písní pobělohorských exulantů ze Slezska*, Brno: Host 2004, 6.

13 Například pokud jde o Biblii a její části, jimž se budu věnovat v této studii, šlo o sedm případů oproti pouhým čtyřem titulům emigrantských Biblí; *Index*, 19-27.

14 Jiří Bílý – Josef Cyril Krebl, *Jeziuita Antonín Koniáš: Osobnost a doba*, Praha: Vyšehrad 1996, 131-132, 176-177, 230-235; M.-E. Ducreux[ová], „Kniha a kacif-

určit původ části knih zabavených A. Koniášem v Kounově a Dobrušce v letech 1732-1733, tvořily už tehdy předbělohorské české tisky 39 validních procent titulů oproti 10 validním procentům emigrantských ortodoxně luterských a 51 validním procentům emigrantských pietistických. V případě počtu exemplářů byl tento poměr již 32 : 8 : 60 validních procent.¹⁵ Je přitom pochopitelné, že v průběhu 18. století převaha nových zahraničních tisků dále stoupala.

Svědectví Koniášova *Klíče*, jakkoli nezbytné pro knihovědný výzkum, je proto poněkud zavádějící. Pokud jde o sociální rozšíření a ohlas uvedených děl, implicitně zbraňuje správnému pochopení lidové nekatolické religiozity 18. století a jejích literárních zdrojů. K tomu se druží další skutečnost, související s již uvedeným, totiž předpoklad intelektuální stagnace českého nekatolického exilu ve srovnání s literární produkcí 16. století. Emigrantům a potažmo jejich domácím žákům jako by nezbyl než odkaz staré Jednoty bratrské či humanistické tvorby církve podoben, dále nerozvíjený a sám o sobě natolik výjimečný, že jej vlastně rozvíjet ani nešlo. Jak tvrdila známá, údajně exulantská píseň (ve skutečnosti patrně plod romantismu nějakého protestantského faráře ze třetího desetiletí 19. století),¹⁶ „Nevzali jsme s sebou Nic, po všem veta, Jen bibli Kralickou, Labyrint světa“, a v tomto duchu byl (zcela mylně) chápán celý myšlenkový svět nekatolického exilu.¹⁷ Při vědomí toho, že například Hallské bible představovaly jen nová vydání Kralického překladu, byla jejich existence sice samozřejmě zaznamenávána, ale dále nebyly nijak analyzovány.¹⁸ Jedinou významnější výjimku představuje až nedávná studie M. Bo-

stvi...“, 73-74; Josef Volf, „Soupis nekatolíků panství Opočenského r. 1742. Příspěvky k bouři opočenské r. 1732“, *Věstník Královské české společnosti nauk* 1908 (vyd. 1909), 14-17.

15 Petr Šorm, *Kulturní a sociální rozměr tajného nekatolictví na Opočensku v první polovině 18. století*, neubl. diplomová práce na Katedře historie PedF UJEP, Ústí nad Labem 1997, 37-38. Kalkulace ZRN.

16 Jan Jakubec, *Dějiny literatury české I*, Praha: J. Laichter 1929, 867.

17 Dílo J. A. Komenského, a především jeho *Labyrint*, chápal jako nedostižný vzor např. již M. V. Kramérius v *Schönfeldských Cýs. Král. Pražských Nowinách* 1786, č. 20.

18 Tak soudí např. František Slaměník, *Staré tisky českých biblí*, Přerov: Tisk. a vydavat. společnost 1919, 64; Ferdinand Hrejsa, „Bible a český národ“, in: Hana Humlová (ed.), *Bible a český národ*, Brno: Dobročinný komitét 1935, 27-48; Josef Tumpach – Antonín Podlaha (eds.), *Český slovník bohovědný III*, Praha: V. Kotrba 1926, 334-341, a podobně většina naší historické bibliistiky. Na zásadní rozdíly prvních dvou oproti třetímu vydání Kralické Bible stejně jako na rozdíly biblí Hallských nicméně upozornil již [Jan Karafiát], *Rozbor kralického Nového Zákona co do řeči i překladu: S Hystorií našeho biblického textu*, Praha: vl. n. 1878, 11, 13, 17, 20-22. Na stávající nedostatečné studium exulantských biblí poukázala Mirjam Bohatcová, „Exulantská vydání Kralické bible“, in: Helena Pavlincová – Dalibor Papoušek (eds.), *Česká bible v dějinách evropské kultury*, Brno: Česká společnost pro studium náboženství – Masarykova univerzita 1994, 39.

hatcové, zaměřená ovšem také především knihovědně. Autorka v ní vedle exulantských (a přešpurských) vydání Písma zhodnotila také Komenského biblický výťah *Manuálník* (rkp. 1623, vyd. 1658) a Elsnerovu historickou rozpravu o českých biblích nazvanou *Versuch einer böhmischen Bibel-Geschichte* (1765).¹⁹

V této studii se zaměřím právě na česká exulantská vydání Bible nebo jejich částí do vyhlášení náboženské tolerance, *eo ipso* obnovení možnosti vydávat nekatolické Písmo v Čechách a na Moravě (1781).²⁰ Tvořily důležitou, statisticky vzato velmi četnou a z hlediska dobového vnímání nepochybně nejdůležitější složku četby českých tajných nekatolíků v 18. století, i když tomu tak nemuselo být, pokud jde o konkrétní náboženské důrazy pronikající do lidové zbožnosti. Tato otázka, související například i s lidovou recepcí heterodoxní náboženské literatury (proroctví, písně atd.), však vyžaduje zvláštní výzkum, pro který se naneštěstí obtížně hledá adekvátní pramenná základna. Nebudu ovšem usilovat o opakování jejich již existujícího bibliografického popisu, ani o jazykovědný, případně teologický rozbor biblického překladu a jeho variací, což musí být ponecháno další práci odborníků v příslušných disciplínách,²¹ nýbrž

-
- 19 M. Bohatcová, „Exulantská vydání...“, 27-40. Ke Komenského *Manuálníku* srov. též Jindřich Hrozný, „Předmluva vydavatelova“, in: *Veškeré spisy Jana Amosa Komenského XVIII (7): Manuálník aneb jádro celé biblí svaté*, Brno: Ústřední spolek jednot učitelů na Moravě 1926, ix-xxviii; F. Slaměník, *Staré tisky...*, 65-70; St. Souček, „Komenský a Bible kralická“, in: Hana Humlová (ed.), *Bible a český národ*, Brno: Dobročinný komitét 1935, 101-107.
- 20 Jejich přehled podal František Verner, *Bibliografie českých překladů celé Bible i jejích částí*, Praha: ÚČN – Česká katolická charita 1987, 19, 40-41, 50, 58-59, 75-77. Srov. též Josef Jungmann, *Historie literatury české...* Praha: České Museum ²1849, 290-292; Zdeněk Tobolka – František Horák (eds.), *Knihopis československých tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*, Praha: Státní tiskárna – NČSAV – Academia 1925-1967, II/2, 56-117; II/9, 66-81. – Celé bible: 1. Hallská 1722; 2. Hallská 1745; 3. Hallská 1766. – Žaltáře: *Žaltář Davida svatého* [s.l.] 1629; *Žalmové J. Strejce* [s.l.] 1630; *Žaltář svatého Davida* v Amsterdamu 1662-1663; 1. hallský *Celý žaltář Krále a Proroka Davida* 1722; 2. hallský žaltář 1730; *Celý žaltář Proroka Krále s. Davida* v Lipsku 1736; *Celý žaltář* v Břehu 1744; *Žalmové J. Strejce* [s.l.] 1746; *Celý žaltář* v Berlíně 1752; *Celý žaltář* v Halle 1764; *Celý žaltář* [s.l.] 1775; *Celý žaltář* v Dražďanech 1781; *Žalmové J. Strejce* [s.l.] 1781. – Ecclesiasticus: *Ecclesiasticus* v Halle 1764. – Nový zákon: vyd. Š. Orbán v Halle 1709; V. Kleych 1720 v Žitavě, a znovu 1721 s vrocením 1720, 1722 v Halle, 1730 v Loubnu; vyd. S. Trautmann 1744 v Halle, 1752 v Berlíně, 1764 v Halle, 1775 a znovu 1781 v Prešpurku. – Další části Nového zákona: *Epištoly a Evangelia i Pašije* v Žitavě 1642; *Evangelia a Epištoly* 1676 v Žilině; *Epištoly a Evangelia* 1698 v Žitavě, 1702 v Trnavě; *Evangelia tak též epištoly* vyd. W. G. T. S. [V. Kleych] 1712 v Žitavě; *Evangelia a Epištoly* 1742 v Trnavě; 2. vyd. Kleychových *Evangelii tak též epištol* v Žitavě 1742; (?) *Summaria aneb evangelia* [s.l.] 1744; (?) *Evangelia a epištoly* 1748.
- 21 Z existující literatury lze upozornit především na hlubokou, i když poněkud „nenáivistně reformovanou“ studii J. Karafiáta, který upozornil na odchylky třetího vydání

zaměřím se na otázky důležité z hlediska náboženských dějin (včetně jejich teologické konstrukce) a studia lidové zbožnosti raného novověku. Proč a jakým způsobem byl biblický text čtenářům prezentován, doporučován, komentován a kontextualizován? Jinak řečeno, zaměřím se především na argumentaci předmluv exulantských biblí a jejich částí a na proměny této argumentace. Předmluvy přitom mnohdy představovaly nejdůležitější inovativní složku exulantských vydání Písma, zatímco vlastní text vycházel z Kralického překladu, s pochopitelnou výjimkou samostatně vydávaných žalmů. Tento kontext zároveň tvořil i hlavní důvod jejich odsouzení katolickou církví. Podobně jako totiž Koniáš (po opravách) připouštěl Melantrichovy a Veleslavínovu Bibli, zatímco brojil proti „pikhardským“ (tj. Kralickému překladu), protože „text porusseny nenj; nicméně pro mnoha Kacýřstwa w Summách obsažená, trpěti se nemá“;²² tak mu i na exulantských vydáních vadily hlavně jejich předmluvy nebo dodatky, jejichž prostřednictvím se prezentovaly od katolictví odlišné věroučné názory.²³ Avšak ještě než jim budeme věnovat pozornost, je třeba podat alespoň obecné uvedení do problematiky českých exulantských biblí 17. a 18. století.

Celá Bible nebo její část?

Pro českou religiozitu předbělohorského období bylo typické, nepochybně i vlivem stále zřejmějšího příklonu k evropské reformaci a jejímu požadavku *Scriptura sola*, časté vydávání biblí a jejich prezentace širším lidovým vrstvám. V období 1488-1613 bylo tiskem vydáno patnáct celých biblí (viz níže, tab. 1) a adekvátní počet samostatných edic některých jejich částí. Porážka stavovského povstání na Bílé hoře a nastupující násilná rekatolizace však tento trend zcela zastavily, protože pro potridentskou katolickou zbožnost nic takového nebylo třeba. Naopak se lidové četbě Písma do značné míry bránila, protože v ní viděla zdroj kacírství. Paradoxně však k témuž došlo i na straně českých náboženských exulantů, respektive zůstavších tajných nekatolíků, kteří byli vedle tenčícího se korpusu předbělohorských tisků zásobováni náboženskou literaturou z ci-

Kralické Bible od prvních dvou (*Rozbor...*, 13), stejně jako na skutečnost, že první Hallská Bible vycházela, byť s jistými úpravami v luterském duchu, právě z tohoto třetího vydání (*ibid.*, 17-18). Ještě značněji se od Kralického překladu odchylovala třetí Hallská Bible, takže autor s razancí sobě vlastní uzavřel, že „taková jest ta bible Elsnerova [= 3. Hallská]. Úpravou zevnitřní vyniká sice nad bibli Bělovu [= 1. Hallskou], co do věci jest mi však Bělova mnohem milejší“ (*ibid.*, 26, srov. též 20-22, 24-26).

22 *Index*, 20.

23 *Ibid.*, 21-23.

ziny. Jak nikoli bez příhany napsal J. Karafiát, „vyhnanci buď těch biblických hojně s sebou odnesli, buď po slovu Božím ve vyhnanství valně netoužili. V sedmnáctém století nevydali aspoň ani jediné celé bible.“²⁴ Hledání příčin tohoto stavu sice nemůže překročit hypotetickou rovinu, přesto však lze na jedné straně uvažovat o nepochybné ekonomické nouzi utečenců, dokládané řadou výzkumů,²⁵ o jejich rychlé jazykové asimilaci, a také o problémech s církvemi imigračních zemí. Exulanti do Saska se totiž museli plně podřídit gnesioluterské ortodoxii, zatímco kalvinističtější orientovaní museli pokračovat dál do Polska, Nizozemí, Anglie apod. V této situaci bylo problematické i fungování někdejších utrakvistických/evangelických duchovních, nemluvě o bratrských, takže se velká většina z nich musela spokojit se světskými povoláními. Podobné problémy provázely i vydávání náboženské literatury v (místní cenzuře) nesrozumitelném jazyce. Lze přitom předpokládat, že toto omezení postihlo spíše rozsáhlý náboženský text *par excellence*, jako bylo Písmo, než v podstatě politicky angažované apologie nebo historie českých zemí a další podobnou literaturu.

Zatímco bratrská emigrace měla k dispozici přinejmenším dvojí překlad žalmů, hojně užívaných i při bohoslužbách (? 1629, Strejčův vydaný r. 1630 a Komenského z let 1662-1663), většina lutersky orientovaných exulantů se musela v 17. století spokojit pouze s novými vydáními evangelií a epištol, k nimž došlo dvakrát v Uhrách (1645 v Trenčíně a 1676 v Žilině) a dvakrát v Sasku (1642 a 1698 v Žitavě). Důvodem nepochybně byly obavy z heterodoxie případných dalších biblických tisků, které implicitně vyjádřil i J. A. Komenský ve svém *Manuálniku*, vydaném se svolením amsterodamské městské rady roku 1658 (obr. 2).²⁶ Právě tato kniha, různě obsáhlý výtah ze všech biblických knih podle prvního a třetího vydání Kralického překladu, musela v 17. století českým exulantům, případně domácím tajným nekatolíkům, Písmo suplovat, a to nejen v případě kalvinizovaných bratří.²⁷ Na otázku, proč byla zvolena právě tato forma namísto nového vydání celé Bible, odpověděl sám biskup Jednoty:

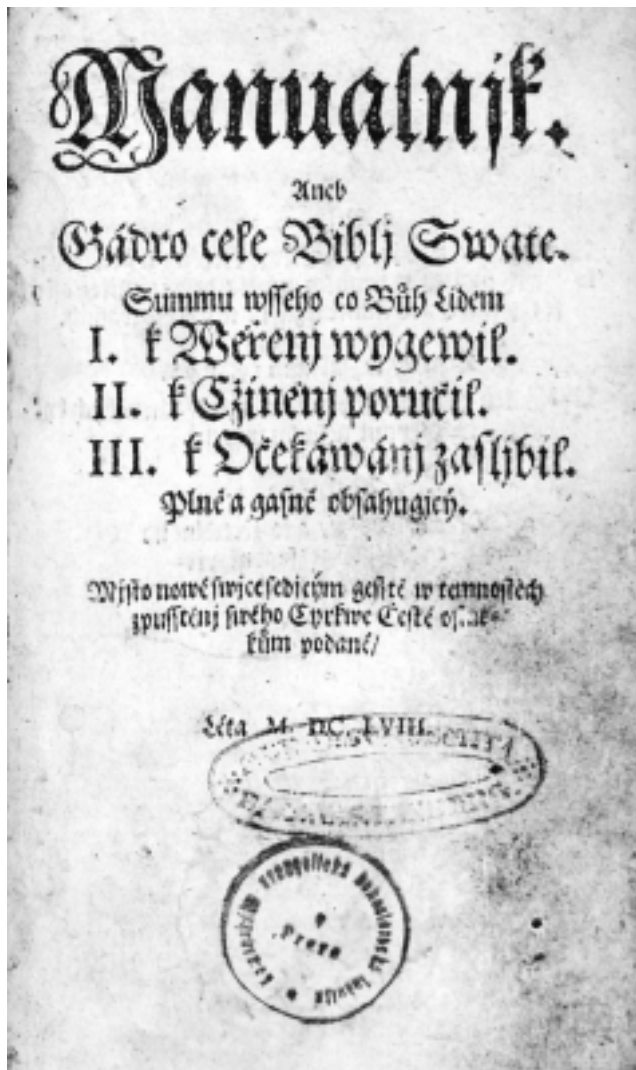
24 J. Karafiát, *Rozbor...*, 16.

25 Např. Lenka Bobková, *Exulanti z Prahy a severozápadních Čech v Pirně v letech 1621-1639*, Praha: Scriptorium 1999; Michaela Hrubá (ed.), *Víra nebo vlast? Exil v českých dějinách raného novověku*, Ústí nad Labem: Albis international 2001.

26 [Jan Amos Komenský], *Manuálnik: Aneb Gádro cele Biblj Swate*, Amsterdam: Gabriel a Roy 1658, 16. *Knihopis* II/4, 139, č. 4238.

27 Komenského práci s biblickým textem, respektive zdůvodnění jeho odlišného přístupu k pasážím „teologickým“ (jež do značné míry ponechával) a „historickým“ (které zkracoval/vynechával), popsal J. Hrozný, „Předmluva“, xiii-xxi. O poměru *Manuálniku* k latinské *Janui* viz *ibid.*, xxv-xxvii; srov. též S. Souček, „Komenský...“, 106-107.

„Předně, že k vydání celé Bibli tak naspěch gesstě důkladu nenj. Druhé/ pro snadněgssj Exemplářů rozsýlánj ... Třetí/ pro spěsněgssj také Knih těchto Božjch přečtenj ... Čtvrté/ y ta přčina gest, aby snáze wssickni wssudy/ Gak sprawedliwě Swůdcowé [jmenovanj]/ že Pjsmo S. temné

Obr. 2 Komenského *Manuál ník*

Biblický výtah *Manuál ník* J. A. Komenského, vydáný v Amsterdamu r. 1658.

a nesrozumitelné gest/ křičeli [nemohli],²⁸ k čemuž později dodal i praktický důvod, totiž lítost, „že mnozí Swatých Pjsem pro obsjrnost nečtau.“²⁹ Vydání *Manuálníku* bylo technicky a patrně i teologicky snazší než vydání celé Bible a zároveň odpovídalo potřebám českých exulantských církví, které prvořadě toužily jen po obsahu Písma, nikoli po celém jeho textu. Bylo-li tomu tak, ukazovalo by to na převahu intelektuální teologie, prostředkované kazateli, nad lidovým biblicismem, pro luterskou a do značné míry i kalvínskou ortodoxii v 17. století typickou.³⁰ Dědicstvím biblicismu české reformace mohlo být snad jen to, že se Komenský nerozhodl pro vydání biblického výtahu podle jednotlivých článků konfese, jako to bylo tehdy obvyklé a jak vedle vlastních konfesí (Augsburské z roku 1530 a Druhé helvetské z roku 1556) postupovala i gnesioluterská *Liber concordiae*,³¹ nýbrž zachovával rozvržení biblických knih a jejich kapitol. V případě zkráceného textu se snažil uvádět i jeho kontext, „kdo/komu/ za gakau příčinau/ to wynesl a propowěděl.“³² Z téhož důvodu do *Manuálníku* zařadil i starozákonní apokryfy, stejně jako v případě Kralické Bible uvedené za prorockými knihami, což protestantská vydání nečinila.³³

K novému rozmachu českých biblických tisků, určených také lidovým čtenářům, došlo až počátkem 18. století v souvislosti s nástupem luterského pietismu,³⁴ jenž v našem případě ústil v masivnější ediční činnost a působení zahraničních predikantů, namnoze laiků, na české tajné nekatolíky. Po více než sto letech první samostatné vydání Nového zákona proto nikoli náhodou spatřilo světlo světa v pietistické Halle v roce 1709, načež do roku 1781 následovalo ještě deset dalších vydání v Halle (1722, 1744), Loubnu (1730), Prešpurku (1775, 1781) a Žitavě (1720, 1721), nehledě na dvě trnavská (1702, 1742) a dvě žitavská (1712, 1742) samostatná vydání částí Nového zákona. Impresorská činnost přitom odrážela stávající stav a potřeby českých exulantských církví, především nástup pietismu v Sasku. Jeho důsledky zasáhly i čerstvého exulanta a knihtiskáře V. Kleycha v Žitavě, ačkoli ten k poetice „Kristovy krve a ran“ roz-

28 J. A. Komenský, *Manuálník...*, 16.

29 *Ibid.*, 18.

30 Rudolf Řičan, *Od úsvitu reformace k dnešku*, Praha: YMCA 1947, 204-216.

31 Ján Leška (ed.), *Liber concordiae: Kniha Svornosti, čili Symbolické Knihy, v nichž obsaženo jest vyznání víry a učení církve evanjelické, podle augšpurského vyznání*, East Akron: Slov. Ev. Lut. Vyd. Společnost 1918.

32 J. A. Komenský, *Manuálník...*, 17.

33 *Ibid.*, 580-623.

34 Základní teologickou a nábožensko-sociální charakteristiku pietismu s odkazy na další literaturu jsme podali ve studii Jan Horský – Zdeněk R. Nešpor, „Typologie české víry raného novověku: Metody a možnosti studia lidové religiozity v 18. století“, *Český časopis historický* 103, 2005, 64-66.

hodně neměl blízko.³⁵ Ve slovenské luterské církvi se pietismu rozhodně postavil Ružomberský synod v roce 1707.³⁶ Slováci zůstali věrní (nemnohým) vydáním evangelií a epištol a celý Nový zákon „objevili“ až vlivem osvícenství, zatímco k osobnímu čtení každého věřícího byl už dávno vydáván v pietisticky laděné emigraci saské, případně později braniborské, jež vedle toho znovu upřednostňovala i samostatná vydání žalmů (v letech 1722-1781 desetkrát). Hallští pietisté se dokonce odvážili, poprvé ve vydání z roku 1764, spolu s Novým zákonem a Žaltářem tisknout i apokryfní knihu Ježíše Síracha (Ecclesiasticus), kterou protestantské církve jinak neuznávaly. Důvodem nepochybně byla její oblíbenost, pochopitelná v návaznosti na „zákonický“ charakter české reformace,³⁷ přičemž spojené mravních imperativů s historickými příklady jejich naplňování vyhovovalo i v pietistických kruzích.³⁸

Největším přínosem pietistických teologů ovšem bylo trojí vydání tzv. Hallských biblí, po více než sto letech výrazně přispívající k české biblické tradici nejen obsahově, ale i formálně. Nová vydání Písma se přitom explicitně dovolávala Kralického překladu, avšak jak rozpoznal J. Karafiát, vždy více jej upravovala v duchu soudobého luterství (mj. tradiční Lutherova předmluva k *Listu Římanům*).³⁹ První Hallskou Bibli, která spatřila světlo světa v roce 1722 v poměrně vysokém nákladu 5000 výtisků, k vydání připravili slovenský superintendant D. Krman a především „Milownjk Božjch Příkázánj“ farář Matěj Běl, přičemž vedle dvojí předmluvy – o níž bude řeč níže – a vlastního textu vycházejícího hlavně z kralického vydání r. 1613 obsahovala perikopy, odkazy na hlavní články víry, vysvětlení hebrejských a chaldejských jmen a několik modliteb z Arndtovy sbírky.⁴⁰ Její titul, jak zdůraznil Karafiát, přebíraly všechny české Bible, s výjimkou katolických, až do sklonku 19. století, a stejně tomu bylo v případě obrázku havířů na titulní straně s nadpisem Janova evangelia „Ptejte se na Pjsma“ (J 5,39). První Hallská Bible se stala paradigmatickou především proto, že verbálně propagovala vlastní kontinuitu s Biblí Kralickou, jež začala být chápána jako reprezentace dědictví čes-

35 J. B. Čapek, *Záření...*, 139-140. Srov. též Josef Páta, „Václav Klejch Lažanský“, *Reformační sborník* 8, 1946, 82-101.

36 Ján Ďurovič, „Slovenský pietizmus“, *Historia Slovaca* 3-4, 1945-1946, 178, 185.

37 Tradice samostatných českých tisků *Sírachovce* sahá do roku 1537, před Bílou horou jich vyšlo celkem deset, přičemž tato tradice v katolickém království samozřejmě pokračovala i později, takže do roku 1770 přibylo dalších dvanáct tisků; F. Verner, *Bibliografie...*, 48-50.

38 K obsahu této knihy viz J. Tumpach – A. Podlaha, *Český slovník bohovědný...* III, 661-667.

39 J. Karafiát, *Rozbor...*, 17-18, 20-22, 24-26.

40 *Biblia sacra, To gest Biblj Šwatá...*, vyd. Daniel Krman a Matthias Běl, [Halle]: Syrotčj dum 1722. *Knihopis* II/2, 112-115, č. 1114.

ké reformace, byť tomu tak ani v jednom případě nebylo zcela. V předbělohorských časech totiž Kralická Bible sloužila většinou jen Jednotě, zatímco o skutečné návaznosti Hallských biblí na starší české již bylo pojednáno. Tradice se však ujala a sama snad přispěla i k pozdější vysoké oblíbenosti Arndtova díla, které „legitimizovala“ přítomností několika modliteb v Knize knih, neboť podle J. Lukáška v Čechách a na Moravě v toleranční době platilo, že „kniha ta [Arndt] nacházela se skoro v každé rodině evanjelické“.⁴¹ Pokud jde o ostatní „přídavné“ části tohoto vydání Písma, měly sloužit buď ke „správnému“, *eo ipso* s intelektuální teologií souvztažnému chápání biblického textu (odkazy), jako liturgická pomůcka (perikopy) nebo veskrze prakticky. Překlady starozákonních jmen totiž protestantům sloužily především k výběru dětských jmen, aby nemuseli kopírovat katolickou praxi pojmenovávání dětí po světcích a zároveň mohli zachovat představu o přecházení moci/vlastností osoby na dítě nescoucí její jméno.⁴²

Méně důležité bylo druhé vydání Hallské Bible z roku 1745, pořízené knihkupcem z Břehu Samuelem Trautmannem, jež s četnými chybami vycházelo z vydání prvního, avšak bylo skromněji provedené a chyběla v něm Krmanova předmluva.⁴³ Bibliografické nedostatky tohoto vydání přitom pro nás nemusí být příliš podstatné, významnější je zjištění, že tato Bible zcela zapadla, aniž měla vliv na pozdější tisky.⁴⁴ Jinak tomu bylo v případě třetího, vrcholného vydání Hallské Bible z roku 1766, pořízeného kazatelem české reformované církve v Berlíně J. T. Elsnerem (viz obr. 3).⁴⁵

Stala-li se nějaká historická česká Bible vzorem dalších vydání, platí to rovným dílem o Bibli Kralické jako o třetí Hallské, a to přestože Elsner sice Kralickou Bibli jako svůj vzor zmiňoval, avšak odklonil se od ní ještě mnohem více než dřívější vydavatelé Hallských biblí. Odkaz na Kralickou Bibli se zvolna stával spíše rétorickou figurou, protože většina obsahu sice samozřejmě vycházela z Kralického překladu, ale jeho teologické vyústění bylo odlišné. Svou zdařilou úpravou a rétorickým navázáním na dílo Jednoty třetí Hallská Bible vytvořila, stejně jako její první předchůdkyně, precedens, jenž se přenesl i do Čech a Uher toleranční do-

41 Josef Lukášek, *Počátky evanj. církve v Praze: Příspěvek k době toleranční*, Praha: A. Lapáček 1914, 57.

42 Richard van Dülmen, *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18. století) I: Dům a jeho lidé*, Praha: Argo 1999, 89-90.

43 *Biblia sacra, To gest Biblj Swatá...*, [Halle]: S. Trautmann 1745. *Knihopis* II/2, 114-115, č. 1115.

44 J. Karafiát, *Rozbor...*, 20.

45 *Biblia sacra, To gest Biblj Swatá...*, vyd. Jan Theofil Elsner, Hále Magdeburské: Syrotčej dum 1766. *Knihopis* II/2, 116-117, č. 1116.

by, ovlivnil obě bible Prešpurské (1787, znovu 1790 a 1795; 1808), Berlínskou (1807 ad.) až po tzv. jubilejní Bibli J. Růžičky z roku 1863. K tomu přispělo i to, že Bible opět obsahovala odkazy na hlavní články víry, které Elsner (s úpravami) přejal z dědictví české reformace, z Veleslavínovy Bible z roku 1613. Důležitost české biblické tradice nadto podtrhovala i vydavatelova předmluva, což obrací naši pozornost právě k argumentaci předmluv českých exulantských biblí.

Uvedení do četby Písma

Prakticky všechna sledovaná vydání Bible nebo jejích částí před vlastní text vkládala uvedení čtenářů do biblické četby, její zdůvodnění a *de facto* návod, jak při četbě postupovat. Důvodem snad mohla být i tradice, protože podobně postupovaly i předbělohorské české biblické tisky, především však vědomí jistého nebezpečí, které s sebou čtení Písma mohlo nést. Jak napsal A. Rezek, v Bibli „složena jest všechna zbraň a zásoba víry i pravověrnosti, odtud však vzala i běrou vznik též veškerá *kacířstva*“,⁴⁶ čehož si samozřejmě teologové raného novověku byli plně vědomi. Biblické předmluvy tudíž měly sloužit k podtržení „správné“ lidové četby, případně k propagaci vlastních náboženských a církevně historických představ. Zastavme se alespoň u těch nejdůležitějších z nich, jejichž vývoj ukazuje zásadní proměny náboženského myšlení českého nekatolického exilu v 18. století.

Za zakladatelský počín můžeme považovat především dílo žitavského knihtiskaře a zároveň samostatného autora V. Kleycha, který se – podobně jako v jiných tiscích – snažil o propojení soudobého ortodoxního luterství s tradicí české reformace. Kleychův *Nový Zákon* na jednu stranu podléhal teologickému doзору slovenských luteránů, především superintendanta D. Krmana; a jim byl také dedikován.⁴⁷ Vydavatel však zároveň zdůraznil – s legitimizujícím odkazem na církevní starověk a na Martina Luthera – oslavu předků, pokud svým bližním zprostředkovali Písmo: „Poněwadž po těchto mnohowázných Mužjch/ kteříž před sto y dvěma sty léty žiwj byli/ památka věčná pozustala: – Ač těla gegich s pokogem pochowána gsau/ ale gmená gegich žiwá gsau od národu doporonárodu/ Syrach 44/14.“⁴⁸ Člověk totiž nemá jen sám být v zákoně, nýbrž „se má podle swé možnosti wynasnažowati, Zákon Božj swému Bljžnímu, buď

46 Antonín Rezek, *Dějiny prstonárodního hnutí náboženského v Čechách od vydání tolerančního patentu až na naše časy* I, Praha: vl. n. 1887, 3.

47 *Nový Zákon...*, vyd. Václav Kleych, Žitava: M. Hartmann 1720. *Knihopis* II/9, 78, č. 17.122. Podle *Knihopisu* ovšem jiné výtisky místo toho obsahovaly dedikaci kazatelům těšínským; M. Bohatcová, „Exulantská vydání...“, 32.

48 *Nový Zákon...*, vyd. V. Kleych, 46, srov. též 11.

austně anebo na wseligaky ginssj způsob, w známost uwaděti.⁴⁹ Luterský požadavek laického biblického studia, vděčně přijatý a dále rozváděný pietismem, tedy v Kleychově podání směřoval k oslavě dědictví české reformace, jejího blicismu. Celá Kleychova předmluva proto po tomto zdůraznění potřeby studia a rozšiřování Písma sestávala z *de facto* bibliografického popisu dosavadních českých biblických tisků, v němž si všiml především vnějších znaků jednotlivých vydání (vydavatel, obsah a členění, tisk atd.);⁵⁰ jako příklad lze uvést charakteristiku posledního jednodílného vydání Kralické Bible, zároveň tvořícího základ Kleychovy vlastní edice:

L. 1613 na messj m folium (místo w které Impressy a čjm Nákladem nenj poznamenáno) od Gednoty Bratrské wydaná/ Text literami Cicero Schwabach/ Summaryemi/ Text počty na wersse rozdělen/ místy ponaprawen na kragich/ Summy krátké pro snádněgssj Textu wyrozuměnj/ cytacy Mjsty rozhogněna/ též y Regstjrk řeči co by se na který den čisti mělo/ w témž Kněh pořádku. W Předmluwě zmjnknu činegj/ že gi pilně skorykowanou wydáwagj; poněwadž se prwněgšjho tisstěnj exemplářuw giž od několika Lět nedostáwalo a že předesslého na messj složenj Biblj/ pro drobnj text/ ne každý vžjwati mohl.⁵¹

Za toto v podstatě technické bibliografické uvedení, zdůrazňující dávne tradice českého blicismu a implicitně je předkládající jako zásadní důvod četby Písma, samozřejmě vedle ortodoxně luterských důrazů, se ovšem Kleych ještě ospravedlňoval přesto, že se stane pro exulantská vydání nadlouhu typickým. Napsal, že by rád připojil i věcnou předmluvu, avšak sám pro to nemá dostatek (duchovních) prostředků ani vzory, a s něčím takovým se nesetkal ani u starších českých biblí.⁵² Tento nedostatek Kleychova vydání se snažili napravit vydavatelé první Bible Hallské.

Přestože Hallské bible vycházely z pietistických zdrojů, jak již bylo uvedeno, můžeme v nich sledovat zřejmý příklon k „oficiálnímu“, teologicky náležitému luterství. Již první vydání z roku 1722 ostatně nepřipravil zbožný laik, jako tomu bylo v případě Kleychově, nýbrž vzdělaní bohoslovci, kteří k němu přidali hned tři nové předmluvy.⁵³ V první, nej-

49 *Ibid.*, 6-7.

50 Tento historismus ovšem nebyl Kleychovým vynálezem, žitavský tiskař byl pouze tím, kdo jej přinesl do prostředí českého náboženského exilu 18. století. Jeho původ lze sledovat v tradici české reformace, v níž byly odkazy na dřívější vydání Písma běžné a kde se projevil například i podobným charakterem kancionálových předmluv. Naproti tomu autoři předmluv k luterským či reformovaným zpěvníkům nebo biblím v nich spíše zdůrazňovali teologické důvody laické četby/zpěvu, zatímco v katolických tiscích úvodní pasáže často zcela chyběly.

51 *Nový Zákon...*, vyd. V. Kleych, 31.

52 *Ibid.*, 47.

53 *Biblia sacra...*, vyd. D. Krman a M. Běl. Příkladem může být samostatná předmluva ke Starému zákonu, chápající jej v protikladu k Novému zákonu jako zákon vs. milost,

kratší, uherský superintendant D. Krman po Kleychově vzoru krátce vypočetl dosavadní česká vydání Bible, což spojil s poděkováním Catharině Sydonii Révayové a witemberské Akademii za podporu (nakonec nerealizovaných) českých vydání Písma. Mnohem důležitější byla nová předmluva přešpurského faráře M. Béla, uvádějící teologické ospravedlnění biblických překladů (argumentace Pavlovým kázáním rozličným národům) a imperativ sebevzdělání v Písmu, neboť informuje o všem, co je třeba ke spáse, a jeho četba je Božím příkazem.⁵⁴ Na podporu tohoto tvrzení autor uváděl církevní otce, kteří studium Písma doporučovali, Athanasia, Caesaria, Bernarda, Jeronýma, Isidora, Ambrože, Basila Velikého, Augustina, Řehoře Velikého a Jana Zlatoústého, vždy bez světeckého přívlastku, a „blahoslavené paměti M. L.“, tedy zakladatele evropské reformace, jehož jméno ovšem důsledně nebylo rozepisováno. Důvodem snad mohla být snaha neprovokovat cenzurní/represivní zásahy v případě, kdy byla část nákladu pašována do rekatolizovaných Čech a na Moravu. Z tohoto i dalších důvodů je spíše nepravděpodobné Röselovo tvrzení, že první Hallská Bible byla tištěná vlastně nadvakrát, s Krmanovou předmluvou pro Slovensko a s Bélovou pro české exulanty,⁵⁵ také proto že i Běl explicitně uváděl, že dobrodiní vlastního biblického překladu se mezi prvními dostalo nejen Čechům, ale i „gegich Pjrbuzným, Slowákům“.

Autor předmluvy si však zároveň uvědomoval, že čtení Bible není automaticky spasitelné, dokonce v návaznosti na 2 P 3,16 měl za to, že jsou i tací, „kteřžto Pjsma Swatá natahugj k swému wlastnjmu zatracenj“, čímž rozuměl „skutkařské“ chápání biblických příkazů nebo teologické polemiky zneplatňující vnitřní obsah křesťanské víry. Proto laickým čtenářům poskytl přímo „regule“ pro čtení Písma, zdůrazňující (1) bohulibý cíl v podobě seznámení se s Božím Slovem a jeho zvnitřnění; (2) četbu s bázní, pokorou a uctivostí k Bohu; (3) přípravu k četbě prostřednictvím modlitby, která (respektive dobrý úmysl, analogický k *iustificatio sola fide*) díky působení Ducha umožňuje náležitou recepci každému, nejen učeným. Čtenáře však nemělo odradit ani to, neporozuměl-li některým místům hned napoprvé, a pro jeho lepší (tj. z hlediska intelektuálního luterství náležitější) vedení byla uvedena i „konkordance“, soupis základních teologických důrazů spolu s biblickými odkazy. V ideálním případě tedy

avšak zároveň brojící proti jeho zlehčování, argumentujícímu mj. i „sprostnostj řeči a Skutků“. Překonání Zákona anonymní autor předmluvy dával do souvislosti s jeho dodržováním, proto se zaměřil především na kontextuální výklad Pentateuchu, protože „Mogžjš gest studnice wššj maudrosti, a rozumnosti/ odkudž wyprýšštilo se wšcko to, co wššickni Prorocy wěděli/ a mluwili. K tomu, y Nowý Testament odtud teče/ a tam založen gest.“ *Ibid.*, předmluva na SZ, nečíslováno, 7.

54 *Ibid.*, předmluva, nečíslováno, 1-6.

55 Cit. in: M. Bohatcová, „Exulantská vydání...“, 33.

Písmo mělo sloužit k prohlubování konfesionální teologie prezentované kazatelem nebo jinou náboženskou literaturou, jeho studium mělo navadět ke „správným“ interpretacím.

Pietisticky angažované, avšak teologicky náležité luterství zůstalo charakteristické i pro druhé vydání Hallské Bible,⁵⁶ jež sice (prakticky beze změn) ponechalo Bělovu předmluvu a anonymní uvedení do Starého zákona, avšak postrádalo „knihovědnou a děkovnou“ předmluvu Krmanovu. Tradice českého biblicismu, zdůrazněná především exulantem Kleychem, přestala být důležitá, podstatnějším se naproti tomu stalo teologické ospravedlnění četby Písma a jeho „náležitý“ výklad. Bible českých exulantů a tajných nekatolíků se vnějšně přiblížila soudobým luterským vydáním Písma. Podobně tomu bylo v 18. století i v případě samostatných vydání částí Písma, především žalmů. Zatímco starší edice z bratrského prostředí zdůrazňovaly kontinuitu s českou reformací, luterským teologům to nepřišlo nijak důležité, takže například Lipský žaltář z roku 1736 neobsahoval jedinou takovou zmínku.⁵⁷ Místo toho bylo zdůrazněno, že „kniha Žalmů Dawidových gest obzvláštní Klénot, ano wonna Zahrada a Apatyka cyrkwé Křestanske pro wšeligake potřeby“, do níž Duch svatý „ve zkratce“ shromáždil všechno učení o Bohu, Ježíši Kristu, člověku, církvi jako Kristově choti atd. Podle předmluvy tohoto žaltáře sice židé Žalmy dělili na pět částí v návaznosti na Pantateuch, ale překonání zákona milostí vede k tomu, že si je dnes každý může dělit podle svých vlastních náboženských potřeb. Žaltář měl sloužit jako jakási „malá Bible“ k posílení individuální religiozity, nebo pro ty, kdo nemohou číst celou Bibli, jako základní teologické poučení.

Vědomí jisté návaznosti na starší českou tradici, která však měla být posuzována kritickým očima soudobé luterské teologie, zachoval naproti tomu vydavatel Nového zákona, žaltáře a *Sírachovce* z roku 1744, přetištěného pak v letech 1764 a 1782,⁵⁸ zřetelně vycházející z Bělovy předmluvy k první Hallské Bibli. Autor předmluvy, podepsaný jako „Milownjk Božjho Slowa“,⁵⁹ totiž podobným způsobem zdůraznil význam Nového zákona jako překonání Starého, uváděl jeho potřebu čtení

56 *Biblia sacra...*, vyd. S. Trautmann.

57 *Celý Žaltář Proroka a Krále S. Dawida w Rytmy wvedeny...*, Lipsko: S. B. Walter 1736. *Knihopis* II/9, 192-193, č. 17.567.

58 *Nowý Zákon Pána a Spasytele Gežjsse Krysta ku kterému Žaltář a gezus Syrach přidané sau*, Hale Magdeburské: Weizenhauz 1764. *Knihopis* II/9, 80, č. 17.128. *Nowý Zákon Pána a Spasytele Gežjsse Krysta ku kterému Žaltář a gezus Syrach přidané sau*, Hale Magdeburské: Weizenhauz 1782. *Knihopis* II/9, 81, č. 17.131.

59 Akronym MBS by ostatně mohl znamenat i samotného M. Běla, stejně jako „Milovnjak Božjch PříKázání“ = MBPK v Hallské Bibli z roku 1722 znamenalo „Matěj Běl, Prešpurský Kazatel“.

všemi národy, u Čechů již dávnou (tato pasáž byla z Hallské Bible přežata téměř doslovně), stejně jako požadavky pro náležité čtení Písma. Původní tři závazky přitom byly nově formulovány v podobě (1) uznání Písma za Boží Slovo; (2) poznání lidské slepoty/nedostatečnosti v duchovních důležitostech a z toho vyplývající (3) potřeby milosti; a dále rozšířeny o důraz na (4) rozdíl mezi biblickou a jinou četbou, předpokládající „wroucnost a sprostnost srdce“; (5) správné užívání Písma buď k trestání, nebo k potěšení a (6) neustálé přemítání o jeho obsahu. I když to nebylo uvedeno explicitně, vydavatel hallského Nového zákona a žaltáře by patrně (na rozdíl od žaltáře Lipského) raději viděl teologické vedení laiků, a přestože v krátkosti upozornil na české reformační dědictví, dával si dobrý pozor, aby je „přilíší“ nezdůraznil a nenadřadil obsahu evangelijní zvěsti, jak mu sám rozuměl. Tato snaha, patrná ostatně již v prvních dvou vydáních Hallské Bible, nepochybně souvisela s problémy, které v Sasku působili emigranti z Čech a Moravy. Ti si totiž s sebou přinášeli vědomí vlastní „evangelicity“/„bratrskosti“, *ipso facto* vědomí výlučné vlastní teologické správnosti, avšak jejich pojetí nebylo zcela slučitelné ani se soudobým luterstvím, ani se skutečným obsahem tohoto dědictví. Z hlediska luterské ortodoxie tak „ztratili pravého ponětí o náboženství; musili půl leta utvrzování býti ve víře, a pak teprv připuštění k přijímání svátosti oltářní“.⁶⁰ „Česká konfese“, na kterou se někteří exulanti odvolávali (jež však neměla nic společného s českým vyznáním z roku 1575), nebyla jejich novým církevním představeným vcelku logicky po chuti o nic více než domácím rekatolizátorům. To se ostatně projevilo i v Čechách a na Moravě po vydání Tolerančního patentu v počátečním problematickém soužití protestantských sborů s jejich novými faráři. Například velkolhotecký pastor a. v. D. Botzko/Boczko v této souvislosti hovořil přímo o „Hussow[u] haraburdi“, které by mělo být nahrazeno náležitou evangelickou vírou.⁶¹ V identifikaci původu lidové víry se ovšem mýlil, s husitstvím měla společného stejně málo jako s jeho vlastní vírou.

Výjimku z tohoto schématu představoval jen berlínský Nový zákon a žaltář z roku 1752, publikovaný bez jakékoli předmluvy,⁶² což příznačně souviselo s místem jeho vydání, respektive s tehdejšími teologicko-his-

60 A. Rezek, *Dějiny... I*, 96. Srov. též Zdeněk R. Nešpor, *Víra bez církve? Východočeské toleranční sektářství v 18. a 19. století*, Ústí nad Labem: Albis international 2004, 14-22; J. Volf, „Soupis...“, 1-72. Této otázce se nejnověji věnovala Edita Štěříková, *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*, Praha: Kalich 2004, zejm. 366-373, 383-384.

61 Ústředná knižnica SAV – Lyceálna knižnica Bratislava, Rúkopiesný fond (fascikly), Korespondence M. Institorise Mošovského, kt. 596/1, list D. Botzka M. Institorisovi z 14. 5. 1783.

62 *Nový Zákon Pána a Spasitele našeho Gežjše Krista ... Přidaný gest Žaltář swatého Davida*, Berlín: K. L. Kunst 1752. *Knihopis II/9*, 80, č. 17.127.

torickými spory na půdě české církve v Berlíně a jeho okolí. Po smrti umírněného pietistického kazatele Jana Liberdy totiž v této exulantské církvi došlo k ostrému rozhraničování, k rozdělení na luterány, reformované a (herrnhutské) bratry, v němž hrála značnou úlohu i nově konstruovaná návaznost na tradici někdejší Jednoty bratrské.⁶³ Dědictví české reformace bylo v tomto smyslu reinterpretováno a plně podřízeno soudobému teologickému myšlení, respektive jeho různým typům, přičemž toto „historické“ konfesionální rozhraničování později zasáhlo i do Čech a na Moravu.⁶⁴ Jedním z nejpilnějších prosazovatelů údajné tradice Jednoty, již však chápal plně v reformovaném duchu, přitom byl J. T. Elsner, pozdější vydavatel třetí Hallské Bible, jenž byl podle F. Hrejsy zároveň skutečným autorem protiluterského pamfletu podepsaného třč. Bogislavem.⁶⁵ Oživení připomínek české reformace v exulantských biblích, stejně jako v další literatuře této provenience, tedy souviselo s aktuálními teologickými a církevními kontroverzemi, respektive mělo jim sloužit. Paradoxně k tomu však reformovaný kazatel Elsner použil text luterána Kleycha, i když se v něm jeho konfesionální přesvědčení neprojevovalo, stejně jako „konkordanci“ dalšího luterána (pozdního utrakvisty) S. Adama z Velešlavína. Tím se dostáváme ke třetí, vrcholné Hallské Bibli z roku 1766.

Třetí vydání Hallské Bible (ob. 3),⁶⁶ které tak dalece ovlivnilo další český biblicismus, patrně můžeme považovat za kompromis, protože bylo v luterském (pietistickém) městě tištěno luterány a podle obsahového rozboru J. Karafiáta dokonce v biblickém textu ještě akcentovalo luterskost,⁶⁷ nicméně jeho editorem nebyl nikdo jiný než právě výlučný kalvinista Elsner! Důvodem nepochybně byla úroveň jeho znalosti češtiny, jak upozornila M. Bohatcová,⁶⁸ stejně jako jeho dosavadní biblicko-historické studium,⁶⁹ jež jej disponovalo do role nezpochybnitelné autority, i když to s sebou neslo také jistá omezení. Elsnerovo kalvínství totiž patrně za-

63 František A. Slavík, „Česká církev v Berlíně“, *Osvěta* 6, 1876, zejm. 330-332. O berlínském exilu nejpodrobněji Edita Štěpíková, *Běh života českých emigrantů v Berlíně v 18. století*, Praha: Kalich 1999.

64 F. Hrejsa, „Čeští exulanti...“, 167; Rudolf Říčan, *Vyznání a vyznavači: Z historie českého protestantismu XIX. století*, Praha, KSML (YMCA) 1940, 19.

65 F. Hrejsa, „Čeští exulanti...“, 165. Bogislavova polemika byla podruhé vydána v Praze roku 1783 (*Reformisského smyslu bratří Češi...*, Praha: [s.n.] 1783. *Knihopis* II/2, 144, č. 1203), kdy proti ní polemizoval M. Institoris Mossóczy (*Potrřebné Ponaprawenj o-mýlného Spisu: Reformitského Smyslu Bratřj Czeši...*, [s.l.]: [s.n.] 1785. *Knihopis* II/3, 422-423, č. 3373).

66 *Biblia sacra...*, vyd. J. T. Elsner.

67 J. Karafiát, *Rozbor...*, 24-26.

68 M. Bohatcová, „Exulantská vydání...“, 35.

69 *Ibid.*, 35-37. Plodem tohoto úsilí byl německý *Versuch einer böhmischen Bibel-Geschichte...* (1765), o tři roky později vydaný také latinsky.

Obr. 3 Titulní list třetího vydání Hallské Bible

Třetí vydání Hallské Bible (1766) se stalo vzorem pro bible českých protestantů na následujících sto let. Platilo to i o výtvarném provedení jejich titulních stran.

bránilo nové publikaci Bélyovy předmluvy, jíž se pyšnilo první i druhé vydání Hallské Bible; místo ní vydavatel napsal nový úvod, zaměřený však vyloženě „technicky“. Stejně jako Kleych, z něhož – jak ještě uvidíme – vycházel, se Elsner soustředil především na bibliografický popis dosavadních českých biblických tisků, na rozdíl od něj však necítil potřebu se za to nějak ospravedlňovat. Historie sama se měla stát dostatečným ospravedlněním, pročež Elsner zdůraznil „kralickou“ třetí Hallské Bible, ačkoli byla menší než v případě prvních dvou edic. „Praví v předmluvě, že ‚podle exempláře Hallského léta 1722 vytištěného tato edycí se přetlačila‘, na prvním listě se pak čte, že ‚se vši pilností opět přehlédnuta, na mnohých místech podle *starých* vydání *bratrských* poopravena i v nově vydána‘. Poněvadž se ono vydání Bélyovo a Krmanovo tak přespřílilo od poslední kralické bible neuchyluje, domnívá se sprostný čtenář zcela správně, že jest tedy toto Elsnerovo vydání bibli kralické ještě bližší. Avšak není tomu tak. *Elsnerova bible uchyluje se mnohem více od kralické než bible Bélyova a Krmanova.*“⁷⁰

O alternativní model uvedení, tentokrát k žaltáři, se pokusil ještě drážďanský duchovní J. Petermann, v jehož veršované předmluvě (jediné svého druhu) byl zdůrazněn teologický obsah žalmů, zatímco historismus opět absentoval.⁷¹ Dědicové české reformace, byť třeba matní a teologicky velmi vzdálení, ať už šlo o domácí tajné nekatolíky nebo o exulanty, však o něco takového zřejmě nestáli. Petermannův žaltář, mnohem bližší soudobému německému luterství, proto zanedlouho zcela zapadl, zatímco Elsnerova Hallská Bible se stala vzorem. Těsně posttoleranční protestantské knihy, včetně dalších biblí, jimž čile konkurovali uherští (hlavně přešpurští) a dokonce i zahraniční nakladatelé (Berlín, Halle, Žitava), navazovaly právě na tuto tradici a dále ji rozvíjely. Historizující argumentace se stala základem novodobého českého protestantismu obojího vyznání.⁷² Podle R. Pražáka lze právě zde shledávat původ „kult[u] Komenského mezi maďarskou reformovanou inteligencí v českých zemích“, mezi faráři, kteří si jej přinesli spolu se svým teologickým vzděláním z Uher, a teprve svým působením jej rozšířili mezi lidové vrstvy.⁷³ Historizující však

70 J. Karafiát, *Rozbor...*, 20.

71 [Jiří Petermann], *Celý Žaltář Krále a Proroka Dawida...*, Drážďany: H. W. Harpeter 1781, iii-viii. *Knihopis* II/9, 193, č. 17.568. Rozdílu Petermannovy žalmistické tvorby od bratrského J. Strejce se věnoval J. B. Čapek, *Záření...*, 144-152.

72 O nabídce lidovým protestantům určené literatury informují například inzeráty na konci Höchenbergrova kalendáře (*Hystorycký Kalendář na rok po narozenj Páně 1785 ... pro lid Cýrkwj Českých obnovených*. Praha: J. T. Höchenbergr 1785, 88-92).

73 Richard Pražák, *Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození*, Praha: SPN 1962, 121-124; srov. Jan Blahoslav Čapek, *Československá literatura toleranční 1781-1861* I, Praha: Čin 1933, 245.

byly i reedice starší luterské tvorby, přestože ji užívali většinou reformovaní! Kupříkladu jedním z nejoblíbenějších zpěvníků,⁷⁴ vydávaným pod titulem Třanovského *Cithary sanctorum*, ale odkazujícím i na Liberdovu *Harfu novou*, byla reedice obsáhlého Lipského kancionálu, shrnující písně z Třanovského i Komenského a celý žaltář. V Praze byla vydána již v roce 1783 a znovu v letech 1819-1820.⁷⁵ Vydavatel tohoto kancionálu, helvetský farář J. Opočenský, přitom zdůrazňoval jak jeho „ekumenicitu“, tak také skutečnost, že může být používán nejen ke zpěvu, ale v rámci privátní zbožnosti může sloužit i jako modlitební knížka, „Theologiae in hymnis, aneb Kniha Učenj Křesťanského“, zpovědní knížka a útěsná „theologia paracletica“.⁷⁶ Jinak řečeno, s tímto kancionálem mohl pobožný protestant obojího vyznání do značné míry „vystačit“ bez svého faráře, stejně jako v období zakázaného nekatolictví, což samozřejmě mělo závažné důsledky pro prosazování luterské a ještě spíše kalvínské ortodoxie do lidových náboženských představ.

Tradice českého biblicismu

Podstatným bodem náboženské identity českých exulantů v 18. století tedy bylo vědomí vlastní návaznosti na tradici české reformace, především Jednoty bratrské. Toto pojetí ovlivňovalo také domácí tajné a po vydání Tolerančního patentu i veřejné nekatolíky, z jejichž neujasněných náboženských představ pak působením řádné katecheze a pastorače „vzniklo“ luterství či (většinou) kalvinismus. Vzhledem k tématu, jež sledujeme v této studii, půjde především o tradici Bible Kralické, která byla – viděli jsme již, že do značné míry mylně – shledávána v biblích Hallských, respektive v jejich historických předmluvách. Nutno ovšem říci, že J. T. Elsner zde vlastně jen zúročil dřívější práci V. Kleycha.

Třebaže jak V. Kleych, tak J. T. Elsner byli exulanti bez možnosti studia v českých knihovnách, jejich předmluvy (tab. 1) ukazují velmi dobré znalosti o dosavadních českých biblických tiscích⁷⁷ a potvrzují tak soud M. Bohatcové, že „tito staří páni v jádru dávno znali to, k čemu se na tomto poli často teprve znovu dopracováváme“.⁷⁸

74 Ilja Burian – Jiří Melmuk – Eva Melmuková-Šašecí (eds.), *Evangelíci v rané toleranční době v Čechách a na Moravě*, Praha: Oliva 1995, 109.

75 *Cithara sanctorum to gest Harfa Swatých ... aneb Žalmy a Pjsně Duchownj...*, vyd. J. Opočenský, Praha: B. Ház 1819-1820.

76 *Ibid.*, xxvi-xxvii.

77 Ani jeden se nezajímal o rukopisy, protože ty *ipso facto* nemohly sloužit širšímu publiku.

78 M. Bohatcová, „Exulantská vydání...“, 37. Budu-li dále tvrdit, že Elsner *de facto* opsál Kleycha, nutno k tomu poznamenat, že ve zkrácené podobě totéž udělal J. Jungmann (*Historie...*, 291-292 aj).

Bible ⁷⁹	Kleych, <i>Nový Zákon</i> ⁸⁰	Elsner, <i>Versuch</i> ⁸¹	Elsner, <i>3. Hallská Bible</i> ⁸²
Pražská 1488	uvedena	uvedena	uvedena
Kutnohorská 1489	uvedena	uvedena	uvedena
Benátská 1506	uvedena	uvedena	uvedena
Severýnova 1529	uvedena	uvedena	uvedena
Severýnova 1537	uvedena	uvedena	uvedena
Norimberská 1540	uvedena	uvedena	uvedena
Netolického 1549	uvedena	uvedena	uvedena
Melantrichova 1556	uvedena	uvedena	uvedena
Melantrichova 1560	0	0	uvedena
Melantrichova 1570	uvedena	uvedena	uvedena
Melantrichova 1577	uvedena	uvedena	uvedena
Kralická (6 d.) 1579-93	uvedena	uvedena	uvedena
Kralická 1596	uvedena	uvedena	uvedena
Kralická 1613	uvedena	uvedena	uvedena
Veslavínova 1613	uvedena	uvedena	uvedena
Komenského <i>Manuálník</i> ⁸³ 1658	uveden	uveden	uveden
Svatováclavská 1677-1715 (katol.)	uvedena	0	uvedena
Hallská 1722	—	uvedena	uvedena
Hallská 1745	—	uvedena	uvedena

Tab. 1. Bibliografické údaje o českých biblích podle V. Kleycha a J. T. Elsnera ve srovnání s moderní knihovnědou

Jejich význam však není jen v tom. Ukazují dále, jak dalece Elsner vycházel z Kleychova soupisu, přičemž ještě ve *Versuch* neznal Melantrichovo vydání z roku 1560 (což opravil v předmluvě ke třetí Hallské Bibli, snad na základě upozornění čtenářů), bez jakýchkoli pochybností mezi české biblické tisky řadil Komenského *Manuálník* a uváděl i katolickou Bibli Svatováclavskou z let 1677-1715. Její vynechání ve *Versuch* dlužno přičíst spíše mimovědeckým propagandistickým účelům, tj. snaze ukázat

79 F. Verner, *Bibliografie...*, 17-19, 25.

80 *Nový Zákon...*, vyd. Václav Kleych, 13-46.

81 Johann Theophil Elsner, *Periculum historico-ecclesiasticum, quo succinta diversorum verbi divini codicum bohemicorum delineatio exhibitur*, Berlin: I. G. Bosse 1768. Poněvadž jsem neměl k dispozici německý originál Elsnerova *Versuch...* z r. 1765, který patrně není dostupný v žádné z pražských veřejných knihoven, užívám o málo mladší latinský překlad; k tomu srov. M. Bohatcová, „Exulantská vydání...“, 35.

82 *Biblia sacra...*, vyd. J. T. Elsner, 4-10.

83 *Manuálník* samozřejmě není Bibli, proto v novodobém přehledu absentuje.

zahraničním čtenářům, jak v důsledku násilné protireformace vzala česká biblická tradice za své. Podobně Elsner přejal asi nedůležitější Kleychův objev, popření prvenství zahraniční, Benátské Bible, které v předmluvě ke svému vydání Písma předpokládal ještě Samuel Adam z Veleslavína.⁸⁴ K tomu nutno poznamet, že Elsner na Kleycha netoliko „vděčně navázal“, jako soudila Bohatcová,⁸⁵ nýbrž alespoň v (kratší) předmluvě k Hallské Bibli jeho text i argumentaci na mnoha místech přejal téměř doslovně.⁸⁶ Zcela zjevné je to v případě patetického popisu Veleslavínovy Bible jako posledního evangelického tisku Bible v Čechách a následujícího výkladu o Komenského výtahu:

Toto wydánj Biblj ewangelické bylo ostatnj w Zemi České/ před třiceti-Letau Wognau/ y na potom až doposawad od Ewangelfikůw žádně wydano nebylo.

Léta 1658. dne 28. Dubna na malém 12. wytisštěn byl w Amsterodamě u Gabryele a Roi: Manualnj a neb gadro celé Biblj Swatě/ pracy Jana Amosa Komenského (aneb *Comeniusa*) zgednoty Bratrské. Text má literami Petit/ s Summaryemi bez cytacy a figur, počty na wersse rozdělen w Prwnim gegich Pořadku Kněh/ kdež ne wsseckny Knihy se tu z plna nalezagj, některých toliko gen gest Summa aneb Gadro/ ano y ty wěcy/ které w Pjsmě S. dwakrat aneb wjc se opětugi/ tu gen gednau položené gsau/ gako/ k. p. w Nowém Zákoně když Ewangellistowě/ za rowno o gedné wěcy pjssj/ to do gedné Summy podoto gest.

– Připsaná gest rozptýleným před dvěma Léty z Lessna polského/ smutnym/ opuštěným/ Bohu wssak wěrným a milým Czechům po Slezsku/ Lužicých, Markě, Prusých, Uhrách a kamkoli rozesslým. Kdež w wzpomjná na listu 5. *Fata* až do času swého snásseně/ což k čtenj paměti hodné gest.⁸⁷

Toto wydánj Biblj ewangelické bylo ostatnj w zemi české, před třicetiletau wognau wydané, aniž potom od ewangelfiků w Čechách wjce wytisštené slowo Božj byti mohlo.

W cyzyně, totiž w Amsterodamě, léta 1658 dne 28 dubna na malém 12 v Gabryele a Roi wytisšten byl krátký wýtah Biblj swatě, pracj Jana Amosa Komenského a neb Comeniusa, co gednoty bratrské aud y senior byl, a tehďáz w Amsterodamě se zdržowal. Tytul tyto knjžky gest: Manualnj a neb gadro celé Biblj swatě. Text má literami petit, s summaryemi bez cytacy a figur, počty na wersse rozděleně gsau kapitoly, a ne wssecky knihy se tu z plna nalézagj, některých toliko summa a neb gadro. Ano y ty wěcy, které w pjsmě swatém dwakrát a neb wjce opětugi, tu gen gednau položené gsau. Připsána gest tato summownj knjžka Čechům, léta 1656 z Lessna Polského, rozptýleným po Slezsku, Lužicých, Markě, Prusých, Uhrách a kamkoli rozesslým.⁸⁸

84 *Nowý Zákon...*, vyd. V. Kleych, 18, 33; *Biblia sacra...*, vyd. J. T. Elsner, 5.

85 M. Bohatcová, „Exulantská vydání...“, 35.

86 Kleychův životopisec J. Páta proto dokonce soudil, že Elsnerova předmluva k Hallské Bibli z roku 1766 nebyla než přetiskem Kleychovy předmluvy k Novému zákonu z roku 1720 (J. Páta, „Václav Kleych Lažanský...“, 100).

87 *Nowý Zákon...*, vyd. V. Kleych, 35-36.

88 *Biblia sacra...*, vyd. J. T. Elsner, 10.

Kleychův popis je přitom nejen starší, ale i obsažnější. Elsner k němu vlastně nic věcného nepřidal ani jej neopravil, takže je otázkou, měl-li například *Manuálník* vůbec v ruce. Jeho titul totiž zní *Manualnjk. Aneb Gádro cele Biblj Swate*,⁸⁹ což nedodržel ani jeden z autorů; ve jménu nakladatele je v obou případech přehozena jota a ypsilon, nehledě k tomu, že Markě/Marké v originále samozřejmě zní Marky (*lok. Markách*).⁹⁰ Podobně tomu bylo i v případě hodnocení češtiny Kralické Bible, která prý byla tak dobrá, že „pro gegj čistotu a gruntownj *orthography* též i nasse odporana strana sobě [ji] ... oblibila“, i když v tomto případě Elsner Kleycha přímo citoval.⁹¹

Důraz na českou biblickou tradici, respektive jejím prostřednictvím především na tradici bratrskou (Bible Kralická), tedy pocházel z prostředí českého tajného nekatolictví, konkrétně od V. Kleycha, jenž si v exilu (vedle znalosti němčiny) doplnil své znalosti o tradici české reformace a dále je prostředkoval vlastní publikační činností. Této argumentace, která co do faktografie dosáhla dokonalosti rovnající se moderní historické biblistice, se později chopil J. T. Elsner a dopracoval ji ve smyslu reformované návaznosti na Jednotu, již rozšířil mezi českými exulanty i tajnými nekatolíky prostřednictvím finálního vydání Hallské Bible (viz obr. 3). Tím přispěl k dalšímu církevně organizačnímu, a tedy i věroučnému formování českého tolerančního protestantismu. Naproti tomu existovaly pokusy přiblížit české exulanty, respektive i tajné nekatolíky, soudobému „oficiálnímu“ luterství, včetně prvních dvou vydání Hallské Bible, které však v konkurenci s údajným historismem nebyly s to obstát. Zůstala z nich toliko vnější forma, titul a obrázek na první stránce českých nekatolických vydání Písma, zatímco jeho obsah byl chápán v duchu Elsnerovy reinterpretace.

Závěry

Pro přežití českého nekatolického náboženského exilu v 17. a 18. století, a ještě spíše pro domácí tajné nekatolíky, kteří v rekatolizované zemi nemohli svou víru zachovat prostřednictvím identifikace s oficiálními církvemi evropské reformace, byla svrchovaně důležitá náboženská literatura, což si uvědomovali i jejich katoličtí oponenti. Proto se Čechy a Morava 18. století staly doslova bojištěm různých knižních politik, pre-

89 J. Á. Komenský, *Manualnjk...*

90 *Ibid.*, 5.

91 *Nowý Zákon...*, vyd. V. Kleych, 30; srov. *Biblia sacra...*, vyd. J. T. Elsner, 9. Konkrétně šlo o Štayerův *Wyborně dobrý Způsob, Gak se má dobře po česku psáti neb tisknauti* (1668), srov. J. Jungmann, *Historie...*, 257; *Knihopis* II/8, 219, č. 15.948.

zentujících vzájemně disparátní typy konfesionální křesťanské teologie. Na nekatolické straně se přitom vedle ztenčující se zásoby předbělohorských tisků stále zřetelněji uplatňovaly nové zahraniční edice, výrazně ovlivněné hlavně luterským pietismem. V rámci této literatury, reprezentované také katechismy a kancionály, ale do jisté míry i heterodoxními spisy typu prorocství, magických příruček apod.,⁹² se znovu objevila česká vydání Bible nebo jejích částí, jež jako základní pramen křesťanské religiozity měla alespoň teoreticky vést k větší protestantské ortodoxii lidových nekatolíků. Taková alespoň byla intence jejich pietistických vydavatelů, i když praxe mnohdy ukazovala, jak si byli plně vědomi katolictví teologové mezi Tridentinem a osvícenstvím, že laická biblická četba s sebou nese množství problémů, respektive přímo vede ke vzniku heterodoxních náboženských představ. Významným dokladem této skutečnosti byla lidová „materiální“ identifikace s knihou, odvozování náboženské identity z vlastnictví (zakázaných) knih, nikoli z jejich obsahu, na něž jako první upozornila M.-E. Ducreuxová.⁹³ Vedle toho se samozřejmě uplatnily i důsledky lidové recepce a chápání biblického textu.⁹⁴

Konfesionalizační ortodoxie, která v 17. století v evropských reformáčních církvích převládla a jejímuž tlaku se museli přizpůsobit i čeští exulanti, těmto tendencím čelila důrazem na teologické vzdělání kazatelů (mj. v polemické teologii) a jejich vedení vzhledem k běžným věřícím, které se projevilo i opatrností ve vydávání Pisma. Příkladem, zaviněným ovšem i dalšími příčinami, může být Komenského vydání *Manuálu* namísto nové biblické edice, jež se v prostředí českého exilu neobjevila po celé 17. století. Nebo i pozdější inklinace slovenských luteránů k vydávání pouze některých částí Bible, z Nového zákona především evangelíí a epištol (což bránilo lidovým eschatologickým a milenaristickým tendencím, jejichž pramenem často byla *Apokalypsa*) a ze Starého zákona hlavně žalmů, které mohly sloužit i jako součást liturgie. Teprve nástup pietismu na přelomu 17. a 18. století v prostředí saského luterství vedl k opětovnému zdůraznění laické biblické četby. Jeho výrazem se staly především tři úplná (Hallská) vydání Bible, deset vydání Nového zákona, žaltářů a dalších biblických částí včetně apokryfního *Sírachovce*. Alespoň u části této produkce, reprezentované především prvními dvěma vydáními Hallské Bible, Lipským a Petermannovým žaltářem a slovenskými tis-

92 M. Svatoš, „Kontrola četby...“, 369.

93 M.-E. Ducreux, „Kniha a kacířství...“, 64-67; dále srov. M. Svatoš, „Kontrola četby...“, 365.

94 František Kutnar, *Sociálně myšlenková tvářnost obrozenského lidu: Trojí pohled na český obrozenský lid jako příspěvek k jeho duchovním dějinám*, Praha: Historický klub 1948, 185.

ky, však můžeme sledovat jisté obavy před nechtěnými důsledky lidové četby, které měly být redukovány hlavně prostřednictvím ortodoxních předmluv. Stejně jako v soudobém luterství měly úvodní pasáže vydavatelů sloužit k náležitě recepci biblického textu, vést při něm čtenáře a ovlivňovat jeho vyznění. Tyto tendence se výrazněji projevil v ortodoxně luterské části exilu a podle citovaného zjištění J. Karafiáta vedly i k úpravám Kralického překladu, z něhož Hallské bible vycházely.

Vedle toho se však objevila také implicitně protichůdná snaha navazovat na dědictví české reformace, představovaná především poukazem na její prvenství a teologickou náležitost, jež se v exulantských vydáních Bible nebo jejích částí projevovala historicko-bibliografickými výčty českých biblických tisků. Za jejího hlavního tvůrce můžeme v 18. století považovat exulanta a později významného žitavského nakladatele české náboženské literatury V. Kleycha, jehož úvod k Novému zákonu z roku 1720 byl později víceméně přetiskován. Kleych však stál blíže ortodoxnímu luterství než pietismu, jeho zájmy v tomto ohledu vycházely spíše z jisté paměti na českou reformaci, již se snažil včlenit do tehdy náležité luterské teologie (proto již jeho Nový zákon obsahoval Lutherovu předmluvu k *Listu Římanům*). Naproti tomu pozdější hallské vydavatelé Bible a jejích částí, hlavně od poloviny 18. století, neměli nic proti apokryfní knize Ježíše Síracha, pokud o ni stálo lidové prostředí. Ke třetímu vydání Bible dokonce angažovali kalvinistu Elsnera, který Kleychova díla do jisté míry využil k prezentaci vlastních církevně-historických představ. Třetí vydání Hallské Bible tudíž bylo kompromisem sice luterským, ale neurážejícím reformované, jenž zároveň místo „řádně luterské“ četby Písma (Bélova předmluva v prvních dvou vydáních) zdůrazňoval dědictví české reformace, především Jednoty. V jiných svých dílech pak Elsner zdůraznil, že teologické myšlení Jednoty bylo v podstatě reformované, jinak řečeno výlučnou návazností vlastní církve na tuto tradici. Tvrzení M. Bohatcové, že „tvůrci těchto reedic usilovali o to, dát čtenářům do ruky nejen samo Písmo, ale také napravit svými předmluvami zpřetrhané povědomí o historii českého biblického textu“,⁹⁵ je tudíž třeba poněkud upravit. Tito vydavatelé, na prvním místě J. T. Elsner, historii spíše nově konstruovali k obrazu svému, angažovaně využili starších tradic k aktuální teologicko-církevní prezentaci. Spolu s dalšími důvody (nejmň „ortopraktické“ povahy⁹⁶) to mělo zásadní vliv nejen na konfesionální rozdělení českých exulantů (především v Braniborsku), nýbrž i na pozdější formování českých tolerančních církví, v němž byli, jak známo, mnohem úspěšnější reformovaní.

95 M. Bohatcová, „Exulantská vydání...“, 31.

96 Z. R. Nešpor, *Víra bez církve...?*, 50-54, kde je i další literatura.

Vlivem exulantů z Čech (V. Kleych) nebo jejich následovníků, konstruujících alternativní dějiny české reformace (J. T. Elsner), převládla v prostředí českého náboženského exilu a později domácích tajných nekatolíků její (reinterpretovaná) tradice nad soudobými proudy luterské teologie, z nichž především pietismus mohl být díky své věroučné nejednoznačnosti do této tradice inkorporován (J. Liberda). Pro české nekatolíky se tak stalo důležitější vědomí jejich návaznosti na domácí reformační tradici než shoda s „oficiálním“ luterstvím či kalvinismem, problematická ostatně i pro neexistující katechezi v důsledku zapovězení obou vyznání v Čechách a na Moravě až do roku 1781. Po vydání Tolerančního patentu to vedlo k obtížnému podřizování nově ustavených sborů jejich farářům. Ve více studiích jsem již ukázal pravdivost soudu R. Říčana, že u nejednoho tajného nekatolíka bylo „protikatolické protestantství konečně silnější než evangelictví“,⁹⁷ takže „nakonec spíše snese volnomyšlenkářství, jen když je přibarvené vzpomínkami na reformaci a když protiklerikálně a vlastenecky zahorlí za českého Husa nebo pro Žižkův palcát“,⁹⁸ zato však (dlouho) nesnese přísnou ortodoxii, ať už jakéhokoli směru. Formalismus a *de facto* vnější zájmy lidové religiozity přitom vedly k tomu, že konfesionální dělení probíhalo na základě „ortopraktických“ charakteristik, stejně jako se v něm uplatnila údajná tradice Bible Kralické, ačkoli zpřítomňovaná pouze rétoricky a – prostřednictvím paradigmatu Hallských biblí – jejich materiálním provedením, počínaje nadpisem a stále stejným obrázkem na titulním listě. Neustálé hloubání nad obsahem Písma, které snad bylo typické pro náboženské emigranty 18. století jako výraz jejich výlučnosti, lze v případě domácích tajných nekatolíků označit spíše za mýtus, stejně jako údajné přetrvávání tradice někdejší Jednoty. Tuto tradici v 18. století zcela jistě obnovili reformovaní, patrně uherští predikanti⁹⁹ a v případě Bible Kralické nepochybně berlínský Elsner, ježmuž také nutno přičíst hlavní zásluhu na formování českého nekatolického biblicismu na sklonku 18. a počátku 19. století. Jinak řečeno, význam Bible Kralické v novodobých českých náboženských dějinách si nelze představit bez tří biblí Hallských, přičemž třetí z nich udělala definitivní tečku za ortodoxně luterskými náběhy prvních dvou.

97 R. Říčan, *Vyznání a vyznavači...*, 19; R. Zuber, *Osudy...* II, 472.

98 R. Říčan, *Vyznání a vyznavači...*, 12.

99 Z. R. Nešpor, *Víra bez církve...?*, 16-18.

SUMMARY

Bibles of Czech Religious Emigrants and Secret Non-Catholics in the 18th Century

Persistence of Czech secret non-Catholics in the 17th and 18th centuries, during the era of violent counter-Reformation, was granted primarily through their reading of protestant religious books. Some of them originated from the times before the White Mountain battle, nevertheless in the 18th century they mainly represented new editions made by Czech religious emigrants in Saxony, Silesia, Brandenburg and Hungary (Slovakia). The article concerns with Czech emigrants' editions of Bible or its parts, which include one Biblical digest by Comenius, three full text editions from Halle, ten separate editions of the New Testament and other books, Psalms, Gospels, and moreover, for Protestant churches extraordinary, *Ecclesiasticus*.

Confessional orthodoxy in the 17th century, and among Slovak Lutherans even later, led to a significant reduction of full Biblical editions which were replaced by digests and/or selected editions. This situation changed by the succession of Lutheran Pietism at the turn of century. Pietists preferred popular Biblical study and thus they prepared new editions which were smuggled in Bohemia and Moravia as well as widely sold among the emigrants. Since these editions issued from the brethren Kralice translation, their publishers modified them with respect to the contemporary Lutheranism and wrote new forewords to current understanding of the text. These forewords to the Bible or its parts, which are in-depth analyzed by the author, can be divided into two different kinds. Those authors/editors who were more familiar with contemporary Lutheranism preferred actual topics and directions „how to read Bible“, while the others – contemporary emigrants like V. Kleych, publisher in Zittau, and Reformed minister J. T. Elsner in Berlin – emphasized the tradition of Czech biblicism, Czech Reformation and especially the Czech Brethren because they understood them as their own spiritual ancestors. There is to say, that the second approach and its implications eventually won. Czech non-Catholicism (both emigrants abroad as well as secret believers at home) became in the 18th century historically oriented, although it did not mean the real historical connection with the tradition of the Czech Reformation, but its new construction which was much closer to the Calvinists.

Czech emigrant editions of the Bible during the 18th century, hand in hand with other (mainly outer, formal and ritual) causes, so greatly influenced not only Czech secret non-Catholics of those times, but also the later differentiation among Protestant churches after the issue of the Tolerance decree as well as modern Czech biblicism in the 18th and 19th centuries. One cannot imagine a recognition of the Bible of Kralice in modern Czech culture without emigrants' Bibles of Halle, in which orthodox Lutheranism gradually retreated for the (newly established) tradition of the Czech Reformation and compromises with the Calvinists.

Fakulta humanitních studií
Univerzita Karlova v Praze
U kříže 10
105 00 Praha 5

ZDENĚK R. NEŠPOR

e-mail: zdenek.nespor@fhs.cuni.cz
zdenek.nespor@soc.cas.cz